

SENED-i İTTİFAK VE GÜLHANE HATT-i HÜMÂYÜNU

HALİL İNALCIK

3 Kasım 1839'da ilân olunan *Gülhane Hattı*'nın devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı ve temeli olduğuna şüphe yoktur. *Sened-i İttifak*'ın da, Padişah'ın mutlak otoritesini sınırlamak gayesini güden bir vesika olmak haysiyetile modern Türk devletinin gelişme tarihinde "ilk âmme hukuku kaidesi" sayılabileceği ileri sürülmüştür.¹

Sened-i İttifak'ın düzenlenmesine yol açan hâdiseler silsilesi, III. Selim'in *Nizâm-ı Cedîd* hareketi, İstanbul'da *yeniçeri ocağının* aşığı tabaka halk ve ulemânın işbirliği ile yaptıkları ihtilâl, buna karşı taşra âyânını ve hânedanlarını temsil eden Alemdar Mustafa Paşa'nın diktatörlük devri oldukça iyi bilinmektedir. Bu gelişmeleri, siyasî bakımdan İmparatorluk içinde teşkilâtlı gerçek kuvvetlerin, yani Ocak, Ulemâ ve taşrada hâkim âyânın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi şeklinde yorumlamak mümkündür.² *Sened-i İttifak*'ın gerçek niteliğini tesbit için bu noktadan hareket edeceğiz. Sonra diplomat bürokratların ilân ettikleri *Gülhane Hattı*'nı ele alacak ve bu iki hareketin, temsil ettikleri siyasî anlayış, gelenek ve menfaatler bakımından birbirine ne kadar zıt, fakat tarihi gelişme bakımından birbirine ne derecede sıkı bir şekilde bağlı olduklarını göstermeğe çalışacağız. Siyasî tarih bakımından *Sened-i İttifak* büyük âyânın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder, *Gülhane Hattı* ise ona karşı Pâdişah'ın mutlak otoritesini savunarak merkezî devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder. Bir başka açıdan bakılırsa, birincisi gelenekçi, diğeri moderndir. Biri, o zaman eyaletlerde hâkim kuvvetlerin menfaatlerinin ve hayat görüşünün ifadesi ise, diğeri merkezî

¹ S. S. Onar, *Idare Hukuku*, İst. 1945, s. 141.

² Bak. H. İncelik, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. E. Ward and D. A. Rustow, Princeton 1964, 42-63.

devleti ve onun o zamanki iç ve dış şartlar karşısında menfaatlerini en iyi temsil ettiğine hükm edilen Batıcı idarecilerin idealini ifade eder. Tarihi oluş içerisinde bu iki hareket birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. *Sened-i İttifak* ve *Gülhane Hattı* siyasi bir mücadelenin birbirini koğalayan iki safhasından başka bir şey değildir. Bu itibarla, ölü bir vesika olarak kalmış olmakla beraber, *Sened-i İttifak*'ın da büyük bir tarihi mânası vardır.

* * *

A. *Sened-i İttifak* ve tahlili.

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı 1806'dan beri yeni bir harbe girmiş bulunuyordu. Bu sebepten Alemdar, ihtilâlden sonra imparatorluk içinde birliği kurmak, merkezin otoritesini iade etmek ve yeni bir ordu yaratmak zarureti anlıyordu.³ Bu maksatla, imparatorluğun bütün valilerini ve ileri gelen âyanlarını pâyitahtta bir toplantıya, *meşveret-i âmmeye* çağırıldı. Tepedelenli Ali Paşa ve Alemdarı kıskanan Bulgaristan âyanı gelmediler.⁴ Fakat Alemdar'ın otoritesi karşısında çoğu bu dâveti kabul ettiler. Gelenler arasında Cebbâr-zâde, Karaosman-oğlu gibi büyük "hânedanlar" vardı. Bunlar, İstanbul'a, yanlarında büyük kuvvetlerle geldiler. Bu meşveretten *Sened-i İttifak* denilen meşhur vesika doğdu (Evâsıt-ı Şâban 1223/1808 Ekim başları)⁵.

Bu vesikanın başlangıç kısmında merkezde devlet büyükleri, taşrada "memâlik hânedanları" arasında ayrılık ve mücadele yüzünden devletin yıkılma derecesine geldiği itiraf olunuyor ve bu senetle devletin kalkınması için gereken birlik şartlarının tesbit olunduğu belirtiliyordu.

I. *Sened-i İttifak*'ın esas noktaları.

Bu vesikayı şöyle özetleyebiliriz : 1. Pâdişah'ın otoritesi, devletin dayandığı temeldir. Vüzerâ, ulemâ, ricâl, hânedanlar veya askerî

³ Kadı Paşa'ya dâvet mektubu, *Cevdet, Târîh*, İstanbul 1309, IX, 275-77. Çağdaş bir Fransız, Juchereau de Saint-Deny (*Révolutions de Constantinople*, II, Paris 1819, 189) bu vesikayı meydana getiren topluluğun, Alemdar Mustafa Paşa tarafından imparatorluğu ıslâh etmek üzere ilk tedbir olarak Avrupâi bir ordu vücuda getirmek için çağırıldığına işaret eder.

⁴ *Cevdet*, IX, 2-5.

⁵ *Sûret-i Sened-i İttifak*, *Cevdet*, IX, 278-282, eyi bir özeti B. Lewis, *Düstür*, EI⁸, II, 640-41.

ocaklar tarafından ona karşı bir hareket vaki olursa, diğerleri elbirliğine (bi'l-ittifak) onu tenkil edeceklerdir. Pâdişah'ın emirlerinin korunmasına şahısları, evlât ve hânedanları adına hepsi teahhüd ve tekeffülde bulunurlar. 2. Kendimizin ve hânedanlarımızın yaşaması, devletin yaşamasına bağlı olduğundan toplanacak asker "*devlet askeri olarak tahrîr*" edilecektir. Ocaklar buna karşı korrarsa, hepimiz ittifakla onların "te'dip ve def' ve ref'ine" çalışacağız. 3. Devlet hazinesinin ve gelirinin toplanması ve korunması ve Pâdişah'ın emirlerinin yerine getirilmesi gerekir, buna karşı gelenleri ittifakla te'dip hususunda teahhüd ve tekeffülde bulunuruz. 4. Şimdiye kadar her türlü Pâdişah emir ve yasaklarının Sadrâzam'dan çıkması kanun olduğu gibi, bundan sonra da öyle olacak, ve "herkes büyüğünü bilip" vazifesinden dışarı işe karışmayacaktır. Her iş Sadrâzam'a arz edilip izni alındıktan sonra ona göre hareket olunacaktır. Bu esasa karşı gelenlerden hepimiz dâvacı olacağız. Aynı suretle *sadâret makamı da kanun dışı irtikâp ve irtişâda bulunursa veya devlete zararlı kötü işlere kalkışrsa, ya da mutlak otoritesini kötüye kullanarak şahsî gayelerle hareket ederse, bunun önlenmesine de hep beraber çalışacağımızı teahhüd ederiz.* 5. Pâdişah'ın ve devlet otoritesinin korunmasına hepimiz kefil olduğumuz gibi, gerek "*memâlik hânedanlarının*" devlete, gerek merkezdeki devlet büyüklerinin birbirine karşı *emniyet duyması en büyük şarttır.* Bunun sağlanması da hepimizin ittihad ve ittifakile birbirlerine kefil olmasına bağlıdır. Bu sebeple bu ittifaka girmiş olan hânedan ve âyan, vükelâ ve ricâl birbirlerinin zâtına ve hânedanına kefil olmalıdır. Şöyle ki, hânedanlardan birisine karşı bu birlik şartlarına aykırı bir hareketi olmadan devlet veya taşralardaki vüzera tarafından "*bir taarruz ve ihânet ve sui kasd vukua gelür ise*" hepimiz ittifakla bunun bertaraf edilmesine çalışacağız. Hânedan mümessillerinin veya kendileri öldükten sonra hânedanlarının korunmasına vükelâ teahhüdde buldukları gibi, hânedanlar da "*zîr-i idarelerinde olan âyânlara ve vücûha zâmin olalar*". Şahsî hırsları ile bunlara karşı hareket etmeyeler, eğer bir âyanın bir suçu varsa soruşturmadan ve Sadrâzâmın müsaadesini aldıktan sonra ona karşı *o hânedan hareket etsin* ve yerine başka bir âyan getirsin. Kimse kendisine havale edilen yerden bir karış öteye tecavüz etmesin. Ederse hepimiz dâvacı olup mâni olacağız. Bütün hânedan ve âyanlar, yekvücûd olup kargaşalık ve ayrılık çıkarıcıları ittifakla bertaraf edeler. Reâyâyâ zulûm yapanları ve Şerî'at emirlerinin yerine getirilmesine karşı koyanları birlikte te'dip edeler. Keza vükelâyâ ulemâyâ

ve büyük küçük devlet adamlarına dahi haksız muamele yapılmasına hânedanlar ve vücûh (âyân) kefil ve müteahhid olurlar. Birisinin suçu olursa, tahkikattan sonra sadâret makamı suçuna göre cezasını vere. 6. Devlet merkezinde askerî ocaklar veya başkaları tarafından her hangi bir kargaşalık çıkarılırsa, bütün hânedanlar *izne hacet olmaksızın* merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına ve bunlar alelâde şahıslardan ise, soruşturma sonunda idâmına bütün hânedan ve vücûh müteahhid ve kefildirler. 7. Reâyânın korunması esas olduğuna göre, hânedanların ve büyüklerin kendi idareleri altında olan kazaların âsâyişine ve vergilerin mütedil olmasına dikkat etmeleri gerekir. Bunun için *vükelâ ile hânedanlar arasında görüşme sonunda haksız vergilerin kaldırılması için verilecek kararların* korunmasına dikkat edilecektir. Hânedanlar, birbirlerinin durumuna nezâret ederek zulüm yapanları, garaz gütmeksizin, devlete ihbâr edip ittifakla zulmün önlenmesine çalışacaklardır.

Bu yedi şarta görüşmeler sonunda karar verilip aksine hareket edilmemek üzere yemin edilmiş ve yeminlerin hıfzı için bu senet yazılmıştır.

Bu vesikanın altındaki zeyilde de özetle şöyle denmektedir: Bu şartların, yapılacak işlerde esas (*düstûru'l-'amel*) tutulması gerektiğinden zamanla değişmesini önlemek üzere bundan sonra *Sadrâzam ve Şeyhülislâm olacaklar bu makama geçtikleri zaman bu Senedi imzalyacaklar* ve harfi harfine uygulanmasına çalışacaklardır. Bu senedin bir sureti Beylikçi kaleminde, bir sureti Pâdişah'ın yanında bulunacak ve gereken kimselere oradan kopyeleri verilecektir. Pâdişah, kendisi bu şartların uygulanmasına *nezâret* edecektir.

Bu senedi imza edenler arasında bir taraftan en yüksek derecedeki ulemâ (Şeyhülislâm, Nakîbüleşrâf ve Kadıaskerler), devlet ricâli (Sadrâzam, Defterdar, Reisülküttap, Sadâret kethüdâsı ve başkaları) generaller (Yeniçeri ağası, Sipahiler ağası) öbür taraftan o zaman pâyitahtta hazır bulunan belli başlı hânedanlar (Cebbârzâde, Karasmanoğlu, Sirozlu İsmail bey ve Çirmen mutasarrıfı) vardı.

II. Sened-i İttifak'ın tahlili.

Bu vesika, şekil bakımından şer'î bir vesikadır. Şer'î bir yemin vesikası, *mîsâk* şeklinde kaleme alınmıştır. Burada taraflar birbirlerine karşı teahhüdlerini yeminle tekit etmişlerdir. Mutlak haklarına riâyeten Pâdişah'ın şahsı bu yemin dışında tutulmakla beraber

devlet veya sadaret makamının hânedanlara karşı teahhüdleri, neticede, yine Pâdişah'ın teahhüdleri şeklinde anlaşılmalıdır. Pâdişah'ın bu vesika üzerine tuğrasını koyması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır. *Misâk*, süresiz bir zaman için aktedilmiştir. Her gelen sadrâzamın buna yeminle bağlı olması, onu eskisi gibi sadece Pâdişah'ın mutlak vekili olmaktan çıkarıyordu. O zaman bu şartlar, bizzat Saray çevresinde saltanat istiklâline aykırı, yani Pâdişah'ın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyette görülmüştü. Fakat fiilen bir diktatör olan Alemdarın idaresine karşı gelmeğe kimse cesaret edemedi. Sarayca şimdilik tasdik edilmesi, sonra kaldırılması kararına varıldı.⁶ Nihayet vergilerin, Pâdişah'ın vükelâsile hânedanlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı maddesi, Pâdişah'ın otoritesini sınırlayıcı mahiyeti bakımından bilhassa kayda edeğer.

Sened-i İttifak, bir harb ve ihtilâl ortamı içinde iktidarı ele alan âyanlar tarafından Pâdişah'ın mutlak otoritesi karşısında açıkca kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır. Vesikaya bu ruh hâkimdir. Nitekim, daha senet imzalanmadan önce Alemdar Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli'de hânedanların devlete karşı güvensizlikleri sebebiyle İmparatorluk kuvvetleri arasında birlik sağlanamayacağını açıkca ifade etmiş,⁷ *birlik ve ittifakın gerçekleşmesini hânedanlara hukukî garanti verilmesine bağlamıştı*. Bunlar *meşveret-i âmme* için İstanbul'a geldikleri zaman da, Çırpıcıçayırı, Kâğıthane, Davut Paşa gibi yerlerde karargâh kurmuşlar ve askerlerinden ayrılıp şehre girmekten çekinmişlerdir. *Sened-i İttifak*'ın ilk dört maddesinde Pâdişah'ın mutlak otoritesi tasdik olunuyor, emirlerine herkes tarafından itaat gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin yalnız kendisine ait olduğu belirtiliyor, fakat hemen altındaki maddede "şart-i a'zam" olarak hânedan ve âyanın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfî hareketlerine karşı "emniyet" altına alınması isteniyordu. Aynı zamanda onların kendilerine tâbi küçük âyan üzerinde hâkimiyetleri tasdik olunuyor, her birinin idare sahasının tecavüzden masûn bulunması ve bu hakların babadan oğula irsî olarak intikali garanti altına alınıyordu. Bu son şartlar, açıkca hânedânların fiilen kurulmuş feodal durumlarına daimî hukukî bir mahiyet kazandırmak gayesini gütmekte idi. İşte *Sened-i İttifak*,

⁶ Cevdet, IX, 6-8.

⁷ *Meşveret*'ten önce Kadı Paşa'ya gönderilen mektup, Cevdet, IX, s. 276.

bu mahiyeti ile modern devlet anlayışına aykırı bir cereyanı temsil eder. Diğer taraftan bu vesikaya tarihimizde istibdad ve mutlakiyeti sınırlama gayesini güden hareketler içinde bir yer vermek mümkündür. Âyan halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü üzerine aldığından, bu vesika bir bakıma merkezî idarenin ve onu temsil eden valilerin keyfî hareketlerine karşı genel bir direnme teşebbüsü şeklinde de yorumlanabilir. Bir çok bölgelerde valilerin keyfi vergi toplama teşebbüslerine karşı âyânın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlamalıyız.⁸ Ziya Gökalp⁹ Türkiye’de derebeylik devrinin, milletin hiç olmazsa bir kısmında Pâdişah’a karşı reâyâ ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını ve bu zâdeler devrinin halk hâkimiyeti devrini hazırladığını iddia eder. Mubalâğalı görünmekle beraber, bu fikrin bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Gerçekten, II. Mahmud devrinde belli başlı âyanlar ortadan kaldırıldığı zaman II. Mahmud’un mutlak ve merkezî otoritesine karşı koyabilecek hiç bir kuvvet kalmamış ve tam bir istibdad devri gelmiştir.¹⁰ Fakat unutulmamalıdır ki, *Sened-i İttifak* tamamen o zamanki memleket şartlarının bir mahsûlü olup ileri bir devlet düzeni

⁸ Bak. Münir Aktepe, *Tuzcu oğulları İsyanı*, Tarih Dergisi, III, 5-6 (1951-52), s. 21-52; Ç.Uluçay, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955. A. Slade (*Records of Travels in Turkey...*London 1833, I, 219-20) şu kaydı yapar: “They (âyân) were the protectors of rayas as well as Mussulmans, and, for their own sakes, resisted exorbitant imposts... Their crime.. was being possessed of authority not emanating from the Sultan..”, G. Perrot ise (*Souvenirs d’un Voyage*, Paris 1867, s. 388-78), Çapan oğulları hakkında şunları yazar: “Toute cette contrée (Yozgad, Amasya, Tokat bölgesi) était mieux gouvernée, plus heurueuse et plus riche, sous la domination des Tchapan-oghlu, qu’elle ne l’est aujourd’hui (yâni 1867 de) sous la main des délégués du pouvoir central. Déjà d’autres voyageurs ont fait le même remarque pour d’autres contrées de l’empire. Ces souverain locaux, toujours menacés par des voisins jaloux et par la haine du Sultan et de ses vizirs, devaient bien vite sentir qu’ils avaient tout avantage à s’attacher les populations et à ménager la province”.

⁹ Yeni Mecmua’dan naklen Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umdâr-i Belediye*, I, İstanbul 1922, s. 1662-63.

¹⁰ Perrot, *Ibid.*, 389 ve bilhassa 410-12. Genç Osmanlılar, Sultan’ın hiç bir kuvvetin frenliyemediği bu istibdadını görmüşler, onun için bir taraftan Avrupa’nın hürriyet idealini benimserken diğer taraftan geleneklere ve onları temsil eden sınıflara dayanmak istemişlerdir. Kuleli Vak’ası (bak. U. İğdemir, *Kuleli Vak’ası Hakkında bir Araştırma*, Ankara 1937) bu bakımdan yorumlanabilir. Kezâ bak. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, 283-384. Fakat *Sened-i İttifak* üzerinde onun yorum tarzı (s. 148) bizimkinin temamiyle tersinedir.

yaratma gayesi gütmüyordu. 1839'dan sonra Gülhane Hattı'ndan ilham alarak istibdadı sınırlama maksadını güden hareketler ile bu hareket arasında tam bir mahiyet farkı vardır.

Sened-i İttifak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içtimaî-siyasî yapısını değiştirecek bir hareketin temeli olabilirdi. 19. asırda nasıl Balkanlar'da Pâdişaha tâbi hıristiyan prenslikleri meydana çıkmış ise, Anadolu'da da 14. asırda olduğu gibi bir takım yerli beylikler kurulabilirdi. Fakat bu durum, Anadolu'da Türk birliğinin zararına bir gelişim olacağından merkezîyetçi ve mutlakîyetçi saltanatın bunu önleyen çabalarını bugün de olumlu bir hareket olarak görmekteyiz. Bununla beraber şu da bir hakikattir ki, ağaların ve âyânın taşra hayatında ve siyasî tarihimizde ehemmiyetli rolleri II. Mahmud'dan sonra da başka şekiller altında devam etmiş ve bu temel içtimaî yapı, menfaatleri ve hayat görüşü ile, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının alt-yapısını teşkil edegelmiş, ön plânda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

Sened-i İttifak, Alemdar'ın ve devlet merkezinde âyân hâkimiyetinin ortadan kaldırılması ile (1808) hükümsüz bir vesika haline düşmüş ve unutulmuştur. *Sened-i İttifak*'a konan şartların uygulanması, neticede âyânın *bi'l-ittifak* harekete geçmelerine bağlı idi. Âyân, bu birliği koruyamadı ve merkezî hükûmet onların ileri gelenlerini zamanla birer birer ortadan kaldırdı.

* * *

Rusya'ya karşı 1806'da başlayan harb devam ediyordu. Devlet için âyânın getirdiği askerî birliklere şiddetle ihtiyaç vardı. II. Mahmud ancak 1812'de harb son bulduktan ve bilhassa 1815'den sonra âyâna karşı şiddetle harekete geçti.¹¹ Merkezdeki başlıca kuvvetler Saray, Ulemâ, merkezî hükûmetin daima mümessili olmuş bulunan Babıâli bürokrasisi, âyânların ortadan kaldırılmasına, pâyitahtın taşraya hâkim olmasına, merkezîyetçiliğin geri getirilmesine canla başla çalışacaklardır. Pâhişah'ın emrindeki kuvvetlerin modern silâhlarla donatılmış olması da bu işi başarıya ulaştıran âmillerin başındadır.¹²

¹¹ İlk ihtar Tepedelenli Ali Paşa'ya yapıldı (bk. Cevdet, X, 252-54).

¹² Derebeylerin gelişmiş ateşli silâhlar karşısında âciz kaldıklarına bir misâl olarak Rum-Kal'e'ye sığınmış olan bir derebeyinin tenkili için bak. Cevdet, X, 146-47.

Merkezî hükûmet, âyanları Pâdişah'ın emirlerine itaatsızlık, reâyâyı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlandırarak azil, mukâta'a çiftliklerini musadere veya İstanbul'a çağırıp ikamete memur etmek ve mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askerî kuvvetlerle te'dip ve idam etmek suretiyle bu işi başardı.¹³ Bu siyasette Mahmud'un akıl hocası olan Hâlet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; Saray istibdadının bir senbolü haline geldi. Hâlet'in bir tek sözü, herhangi bir âyanın veya paşanın hayat ve istikbalini tâyine yeterdi. Selim devrinde olduğu gibi, Saray'ın bu istibdadına karşı Babîâli bürokrasisi de huzursuzluk içinde idi. II. Mahmud nihayet âyanların en kudretlisi olup oğulları ile birlikte Arnavutluk'a ve Epir'e hâkim bulunan Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı, uzun tereddütlerden sonra, harekete geçmeğe karar verdi. Fakat bu karar, ardı ardına bir sıra büyük buhranlara yol açtı ve devleti uçurumun kenarına sürükledi. Kayde değer ki, Tepedelenli Yan-ya kalesinde İngiltere'den getirttiği en modern top ve mühimmatla uzun zaman mukavemet etmiştir.¹⁴ Tepedelenli isyanı, Yunan isyanını, o da Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanını hazırladı. II. Mahmud, çetin bir mücadeleden sonra Tepedelenli'yi tepelemekle beraber menşei ve yükselişi itibariyle âyan paşalar arasına sokabileceğimiz Mehmed Ali karşısında tam bir başarısızlığa uğradı ve kahr içinde hayata gözlerini yumdu (19 Rebî'ülevvel 1255/2 Haziran 1839). Mehmed Ali, Avrupa tekniğini benimsemekte Tepedelenli'den çok ileri gitmiş, metbûu Pâdişahı geçmişti. Selim devri geleneğine uygun islâhatın mümessili bir asker olan Hüsrev Paşa'nın temsil ettiği siyaset, Nizib'de tam bir iflâsla neticelenmiş bulunuyordu. İşaret etmek lâzımdır ki, Mehmed Ali, savaştan önce Anadolu'da "gâvur Pâdişah" ve onun ezici hükûmetine karşı şeyhleri ve âyanı kışkırtan propagandalarının semeresini Nizib'de aldı. Bu ümitsiz durum karşındadır ki, imparatorluğu kurtarmak için, devletin başka istikamette radikal islâhata girişmek zorunda bulunduğu hakikati herkes tarafından kabul edildi. O zaman Hüsrev¹⁵ bile geri çekilmek zorunda kaldı. Devleti kurtarmak için bir

¹³ Bu devirde âyanın te'dibi için bak. Cevdet, X. 117-18, 147-48, 181, 194, 197, 209-19, 233; XI, 23, 48. Kezâ yukarıda not 8.

¹⁴ Cevdet, XI, 49.

¹⁵ Seyyidü'l-vüzerâ Hüsrev, Hâlet Efendi gibi Mahmud'un tam itimadını hâiz olarak Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra imparatorluğu on üç yıl demir

zamandan beri, ölen Pâdişah'a sunduğu lâyhalarında¹⁶ bütün idarede ve kanunlarda radikal bir değişiklik zaruretini anlatmağa çalışan Mustafa Reşit Paşa'nın temsil ettiği siyaset şekli şimdi yegâne çıkar yol olarak kabul edildi. Onun hazırladığı ve Gülhane'de büyük merasimle okuduğu Hatt ile yeni bir devir açılıyordu.

B. Gülhane Hattı ve tahlili.

Böyle bir hattın ilânı ilk bakışta Osmanlı geleneğine tamamen uygundu. Üç asırdan beri tahta çıkan her Sultan, tebaasına âdil bir idare vaad eden ve *adâletnâme* adı verilen benzeri hatt-i hümâyûnlar ilân etmişti. Fakat bu hatt-ı hümâyûnu Sultan adına kaleme alan genç Hariciye Nazırı öyle yeni esaslar getirmekte idi ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyette idi. Bu tarihî vesika-nın tahliline girmeden bu günkü Türkçemizle sadeleştirerek metnini özetleyelim.

1. Hattı'nın içindekiler.

Osmanlı Devleti doğuşundan beri Şerî'ata son derece bağlı olduğundan saltanat kuvvetli ve halk refah içinde idi. Fakat 150 yıldan beri birbiri ardından gelen gâileler ve çeşitli sebepler yüzünden Şerî'ata ve kanunlara uyulmadığından eski kuvvet ve zenginlik güçsüzlük ve fakirliğe dönmüştür. Şer'î kanunlar altında idare olunmayan memleketlerin ayakta kalamıyacağı açık bir gerçek olduğundan tahta çıktığımız günden beri bütün düşüncemiz sırf memleketi kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak noktasında toplanmıştır. Halbuki devletimizin coğrafî mevkii, verimli toprağı ve halkın kabiliyeti göz

bir pençe ile tutmakta idi. Otuz yıl Mehmet Ali'nin en büyük rakibi olarak onunla mücadele etmişti. Hüsrev'in devlet içindeki kudretli mevkii için bak. *Hüsrev Paşa*, İslâm Ansiklopedisi, 46. cüz, 609-16

¹⁶ Bak. Cavit Baysun, "*Mustafa Reşit Paşa*", *Tanzimat*, I, İst. 1940, 728-32, R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 115-120. 1838'de Reşit Paşa'nın tesirle başlıca vergi islahatını öngören *Tanzimat-i Hayriyye* Gülhane Hattına esas olmuştur. 16 Cemâziyelevvel 1254/7 Ağustos 1838 tarihli *Takvîm-i Vekâyi'*de yayınlanan "Tahrîr-i emlak ve nüfûsile ta'yin-i vergi"ye ait nizamnâme, verginin servet esasına göre alınması ve vergide eşitlik, angaryanın kaldırılması, ölenlerin mallarına hükümetce el konmaması gibi mühim esasları ihtiva ediyordu ve ilkin Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında uygulanması düşünülmüyordu. Fakat vergi tahsili içinvaktin gecikmiş olması düşüncesile bu islahat tecrübesinin ertesi seneye bırakıldığı ilân olundu.

önüne alınrsa, gereken işlere girildiği takdirde beş on yıl içinde Allah'ın yardımile dilediğimiz şeylerin gerçekleşeceği meydandadır. Bu sebeple Tanrı'nın yardımına ve Peygamber'in ruhâniyetine güvenerek bundan böyle:

1. Devletin ve memleketin idaresi için bazı yeni kanunlar konulması lüzumlu görülmüştür. Bu kanunların esasları ise, can emniyeti, ırz ve namusun ve mülkiyetin korunması, verginin tâyini ve gereken askerın toplanması ve hizmet süresi noktalarında toplanır . Şöyle ki: a) Dünyada candan ve ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan onları tehlikede gördükçe kendi yaradılışında hiyanete meyil olmasa bile can ve namusunu korumak için muhakkak bir harekete kalkışır. Bunun ise devlet ve memlekete ne kadar zararlı olacağı meydandadır. Buna karşılık şu da bir gerçektir ki, insan canından ve namusundan emin olursa doğruluktan ayrılmaz. İşi ile gücü ile uğraşarak yalnız devlet ve milletine faydeli olur. b) Mal emniyetine gelince, bu olmazsa kimse devletine ve milletine ısınmaz¹⁷; ve memleketin kalkınmasına ilgi göstermeyip daimî bir kaygu içinde yaşar. Halbuki şu da bir gerçektir ki, malından emin olan kimse kendi işle oğraşır, geçim çevresini genişletmeğe çabalar ve kendinde hergün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artar. c) Vergilerin belirli olması noktasına gelince, bir devlet ülkesini korumak için elbette askere muhtaçtır ve bunun için gereken masrafı yapmak zorundadır. Bu masraf ise tebaanın vergisiyle meydana geleceğinden bunun daha iyi bir hale getirilmesi yollarını aramak önemlidir. Eskiden bir gelir kaynağı sayılmış olan tekel belâsından yakında kurtulduk. Fakat şimdiye kadar asla bir faidesi görülmeyen yıkıcı iltizam usûlü bugün de yürürlüktedir. Bu usûl bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın keyfine ve hattâ baskısı altına teslim etmek demektir. Eğer bir de o adamın iyi bir karakteri yoksa yalnız kendi çıkarına bakıp her işi zulümden ibaret olacaktır. İşte bu sebeple bundan sonra herkesin emlakine ve kudretine uygun bir vergi tâyin olunarak kimseden fazla bir şey alınmayacak ve devletin kara ve deniz askerî masrafları ile diğer giderlerini gerekli kanunlarla sınırlandırıp belli ederek masraflar ona göre yapılacaktır. d) Asker meselesi dahi söylediğimiz gibi önemli

¹⁷ Daha 1789'de Eton (*A Survey of the Turkish Empire*, London 1789) diyordu ki: "The insecurity of property in Turkey is one very powerful cause of the ignorance and vices of its inhabitants."

meselelerdendir. Memleketi korumak için asker vermek ahalinin boyunun borcudur. Fakat şimdiye kadar bölgelerin nüfus miktarı göz önünde tutulmuyarak kiminden fazla kiminden noksan asker istenmekte idi. Bu da hem nizamsızlığa hem de tarım ve ticaretin zarar görmesine sebep olmakta idi. Diğer taraftan askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar bu hizmette bırakılmaları kendilerinin ümitsizliğe düşmeleri sonucunu vermekte, soy sop sahibi olmalarını önlemekte idi. Bundan dolayı şimdiden sonra her bölgeden gerektiği zaman istenecek askerin daha iyi bir usûle göre alınması ve dört beş sene müddetle sıra ile hizmet etmelerini sağlayacak bir usûl bulunması gerekmektedir.

2. Özetle, bu nizamî kanunlar meydana getirilmedikçe kuvvetlenme, kalkınma ve huzur mümkün olmayıp hepsinin esası da yukarıda açıklanan noktalardan ibarettir. Bundan sonra suçluların dâvaları şer'î kanunlara göre herkesin önünde incelenip hüküm verilmedikçe hiç kimse hakkında gizli açık idam ve zehirleme gibi işlemler yapılmıyacak, hiç kimse başkasının ırz ve namusuna el uzatamıyacak ve herkes mal ve mülküne tam bir serbestlik ile mâlik ve mutasarrıf olacak ve kimse kimsenin işine karışamıyacaktır. Farazâ biri bir suç işlemiş olsun, onun mirascıları onun suçu ile suçlandırılmayacağından suçlunun malının devlet tarafından müsaderesile mirascılar haklarından mahrum bırakılmıyacaktır.

3. Tebaamızdan olan Müslümanların ve diğer *milletlerin* (dinî cemaatler) bu müsaadelerden istisnasız faydalanmaları için can, ırz ve namus ve mülkiyet maddelerinde, Şer'î at hükmü gereğince, bütün memleket halkına tarafımızdan tam garanti verilmiştir.

4. Başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinden Meclis-i Ahkâm-i Adliyye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricâli belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestce söyliyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tâyini hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklar, diğer taraftan askerî tanzimât (tanzimât-i askeriyye) da Bâb-i Seraskerî Dâr-i Şûrâ'sında söyleşilip gereken kanunlar kararlaştırılacaktır. Her kanun karara bağlandıkça hatt-i hümayûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır.

5. Şer'îata uygun olan bu kanunlar, ancak din ve devlet, mülk ve milleti kalkındırmak için konulacağından tarafımızdan buna aykırı hareket vuku bulmıyacağına ahd ve misâk olunup *Hırka-i Şerife* odasında bütün ulemâ ve vükelâ huzurunda Tanrı adı ile ayrıca yemin

edilecektir. Ulemâ ve vükelâdan dahi yemin alınacaktır. Bu sebeple ulemâdan vüzerâdan kim olursa olsun, bundan sonra bu şer'î kanunlara aykırı hareket edenlerin, meydana çıkan kabahatlerine göre rütbe, hatır ve gönüle bakılmaksızın lâıyk oldukları cezaya çarptırılmaları için özel bir ceza kanunnâmesi düzenlenecektir. Bütün memurların şimdiki halde yeter maaşları vardır. Olmayanların da durumu ayarlanacaktır. Onun için şer'en pek kötü sayılan ve memleketin yıkımına en büyük sebep olan rüşvetin bundan sonra olmamasının da bir kanun ile sağlam bir şekilde teminine bakılacaktır.

6. Açıklanan bu hususlar, eski idare usûlünü tamamen değiştirip yenileştirme demek olacağından bu irâde-i şâhânemiz İstanbul halkına ve bütün imparatorluk ahalisine ilân edilip duyurulacağı gibi, dost devletlerin bu usûlün inşallah ebediyete kadar bekasına şahit olmak üzere İstanbul'da oturan sefirlerine de resmen bildirilecektir.

Yüce Tanrı hepimizi muvaffak buyursun, konulacak kanunlara aykırı hareket edenler yüce Tanrı'nın lânetine uğrasınlar ve ebediyen felâh bulmasınlar, âmin. 1255 yılının Şâban ayının 26. Pazar günü (3 Kasım 1839)

II. Hattı hazırlayan grup.

İslâhat bir *hatt-i hümayûn*, yâni Pâtişah'ın doğrudan doğruya çıkardığı bir ferman şeklinde ilân edilmiştir. 1256 yılı başında (1840 Mart 5) Pâdişah, Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu nutukta bu hattın "ihsân-i hümayûnumuz olan hukûk ve imtiyâzât" şeklinde bahsetmiştir.¹⁸ Prof. Y. Abadan¹⁹, Gülhane Hattı'nı mahiyeti bakımından Avrupa devletler hukukunda *charte*/*charter*/*carta* adıyla adlandırılan vesikalar gurubu içine sokmaktadır. Bir bakıma, Gülhane Hattı'nı Pâdişah adına yazan ve ilân eden Reşit Paşa, Osmanlı devletinde bürokrasinin (*kalemîyye*) görüşlerine ve dileklerine tercüman olmakta idi. Reşit, kendisi Babiâli kâtip sınıfından, *kalimîyyeden* gelmekte idi. Küttâp sınıfından yetişen büyük selefleri Sadrâzam Râmî, Râgıp ve Halil Hâmîd Paşalar gibi islâhatta siyasî ve idarî tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezî bir idarede görmekte, onlar gibi devletin menfaatini ve "hikmet-i hükû-

¹⁸ Lûtfi, *Târîh*, VI, 93.

¹⁹ "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, I, s. 31-58.

meti” her şeyin başına almakta idi. Ancak onun düşündüğü pratik tedbirler farklı idi. O, Avrupa’da uzun elçilik yılları esnasında Fatı devlet anlayışını ve idaresini tanımış ve İmparatorluğun milletler-arası durumunu yakından öğrenmiş garpcı bir bürokrat grupunu temsil etmekte idi (Bu gurupun seçkin bir mümessili de Viyana’da Büyükelçi bulunan Sadık Rifat Paşa idi, ve Gülhane Hattı’na hâkim fikirler ile onun fikirleri arasındaki yakınlık dikkati çeker)²⁰.

O, otoriteyi tam bir emniyet içinde islâhatçı bürokratlar elinde tutmak amacıyla idi. *Hatt-ı Hümayûn*’da müdsaereye karşı, muhakemesiz idam ve zehirleme hükümlerine karşı garantiler koyarken her şerden evvel idare başındaki sorumluları düşünmekte idi. Hattın ilânından üç ay kadar önce yazdığı özel bir mektupta kendisini vaktiyle çok üzmüş olan hâmisi Reîsülküttâb Pertev Efendi’nin idamını hatırlatıyor ve II. Mahmud’un keyfî idaresine ve Saray istibdadına şiddetle çatıyordu²¹. Reşit Paşa, gerçekte Pâdişah’ın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretmek emelinde idi. Kanunları hazırlayan ve islâhata nezaret eden *Meclis-i Vâlâ* devletin eski ve yeni en yüksek memurlarından mürekkep bir meclisti. Sultana bu kanunları yalnız tasdik etme görevi bırakılmak isteniyordu. Bu sebepten saray idaresinin devamını isteyen Enderûn’dan yetişme eski Pâdişah’ın damatları Ali Rıza ve Sait Paşalar, Reşit Paşa’ya karşı cephe alacaklardı²².

Reşit Paşa, Babiâli’nin idarede tam hâkimiyetini sağlamak için âyânın ve ulemânın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı emniyetli bir memur kadrosu meydana getirmek için de büyük gayret sarfedecektir. Zira Tanzimat’ın uygulanmasına karşı en büyük engeli, bu yeni siyaset karşısında nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen başlıca iki sınıf, ulemâ ve âyan çıkaracaklardı. Ulemâ, Tanzimat’ı Şerî’at’a ve İslâm devleti esaslarına aykırı göstermeğe çalışacak; taşradaki âyana gelince, eyaletlerde idare hâlâ fiilen onların elinde oluşu için, halkı Tanzimat’a karşı türlü yollarla tahrik edecek; alınan tedbirleri köstekliyecek; iyi niyet sahibi olanlar da islâhatın asıl mânasını anlayıp uygulamaktan âciz bulu-

²⁰ Bak. Ş. Mardin, *Ibid.*, s. 175-189.

²¹ Mektubun metni için bak. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, s. 275.

²² Bak. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yayınlayan C. Baysun, Ankara 1953, s. 6-8.

nacaklardır. İşte Reşit Paşa, şer'î makamlardan bağımsız olarak teşkil ettiği *Meclis-i Maarif-i Umumiyye* ve Rüşdiye mektepleri²³ sayesinde bilhassa merkezin emirlerine ve Tanzimat'a bağlı yeni bir memur kadrosu vücuda getirmek gayesini güdüyordu. *Meclis-i Maarif'e* bürokratlar hâkim idi. *Mekâtib-i Umumiyye* Nâzırı Kemal Efendi, Reşit gibi kalemiyye'den yetişmiş idi. Yeni mekteplerin programları ve imtihanları Babîâli'nin ihtiyaçlarına göre düzenleniyor ve mezunları Babîâli kalemlerine alınıyordu. Bu mekteplerin ilk talebeleri, Babîâli'deki genç kâtipler, şakirdler, paşazâde ve beyzâde gibi pâyitahttaki ricâl çocukları ve bu arada esnaf çocukları arasından seçiliyordu. Reşit Paşa'nın rüşveti önlemek, memura emin bir hayat sağlamak gayesiyle memur maaşlarını yüksek tutma politikasını güttüğünü de biliyoruz²⁴.

Özetle, Reşit Paşa, devlet otoritesini islâhatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle devleti modernleştireceğine inanıyordu. Gerçekten, Tanzimat devri bürokrasinin devri olacaktır. Bu durum, ileride yeni Osmanlılar tarafından bu bürokrasinin mümessillerine karşı açılan mücadeleye bir hürriyet mücadelesi rengini vermiştir²⁵. İmparatorluk devrinin son bir asırlık tarihinde memleketi ileri götürmek isteyen islâhatçılar karşılıklarına dikilen engelleri yenmek için herşeyden evvel fazlasıyla merkeziyetçi bir idare ve ona hizmet eden bir bürokrasi yaratmağa çalışmışlardır. Bir asırdan beri modernleşme çabalarının başarıları kadar bir çok ağır problemleri de belki bu özelliğe bağlanabilir.

III. Hatt'ın Osmanlı geleneğine bağlı özellikleri.

Osmanlı devletinde Pâdişah, mutlak icra otoritesine dayanarak devlet ihtiyaçları için Şer'i'attan müstakil bir nizam koyma yetkisine sahipti. Bu kanun ve nizamlar Şer'i kaide ve usullere tâbi değildi, sırf Pâdişah'ın iradesine dayanan fermanlar şeklinde çıkarılıyordu.²⁶

²³ Bu mekteplerin mahiyeti hakkında bak. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 1940, s. 321-72.

²⁴ Cevdet, *Ibid.*, 18; Abdülmecid'in mektubu bak. Lûtfi, VI, 92.

²⁵ Yeni Osmanlıların Tanzimat karşısındaki tutumları hakkında bak. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 283-359.

²⁶ Örfî kanunlar hakkında bak. H. İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII-2, 1958, 102-26.

Bununla beraber bu örfî kanunların, Tanrı'nın emirlerine dayanan Şerî'ata aykırı olmaması, İslâm cemaatinin hayrı ve menfaati icabı bulunması şarttı²⁷.

Gülhane Hattı aynı esaslara dayanılarak çıkarılmıştı. Yani İslâm devletinin ve cemaatinin hayrı gayesile olağanüstü bir durumu karşılamak için Şerî'at yanında bir takım yeni *düzenler, nizamlamalar* ve "usûl-i tanzîmiyye" meydana getirilmesine karar verilmişti.²⁸ Bu nizam ve tanzim fikri Osmanlı devletinde örfî hukuka bağlı eski bir fikirdir. Yeni kanunlar ve idarede islâhat, aynı kökten kelimelerle ifade olunurdu²⁹. Şu halde Gülhane Hattı, Osmanlı Pâdişahlarının eskiden beri baş vurdukları bir usûlün yeni bir uygulanmasından ibarettir. Fatih Sultan Mehmed de kanunnâmesini aynı şekilde bir Hattı Hümâyûn formu içinde ilân etmiş ve Şer'-i şerîfe uygunluğunu belirtmişti. Bu hareketler Şerî'atı bozma, yahut tamamlama değil, müslümanların iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir *tanzîm* işinden ibaretti. Kayda değer bir nokta da, bu nizamı ve kanunları ulemâ değil, doğrudan doğruya idare başında olan ve pratik devlet ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan bürokratlar hazırlardı.

Gelenekçi Osmanlı devlet anlayışında hükümdarın nefsinde toplanan devlet otoritesi, devletin özünü teşkil eder, ve bir gayedir. Gülhane Hattı'nda da devletin emniyeti askere, asker paraya, para da reâyâ için âdil bir idare kurulmasına bağlı görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün islâhatın esas gayesi olarak gösterilmiştir. Bu noktada Hat şüphesiz Doğu'nun gelenekçi devlet anlayışına tâbi olmaktadır. Devletin gayesini, hükümdarın kudret ve otoritesi olarak anlayan doğulu görüş, eski çağ imparatorluklarına kadar götü-

²⁷ Ibid., s. 104.

²⁸ Abdülmecid, sonradan, Tanzimat'ın bazı maddelerini değiştirmek için gönderdiği bir fermanla (evâil-i Receb 1258, Mühimme Defteri, No. 255) yapılan islâhatı, "tanzîmât usûlü" ve "usûl-i tanzimiyye" yani idareyi düzene koyma için ana kaideler şeklinde anlamaktadır.

²⁹ İbrahim Müteferrika (Usûlu'l-hikem fî Nizâmi'l-ümem, yaprak 17-18, 35a) "nizâm-ı cedid ile acibu'l-esâs bedî'u-l'bünyân ihdâs eyledikleri *nizâm-ı cedid-i ceşîyye*" den bahseder. Sultan'ın iradesine dayanan kanunların *nizâmât* ve bu işin *tanzîm* şeklinde anlaşılması Fatih Kanunundaki şu ifadede açıklanmıştır: "Bu kadar ahvâl-i saltanata *nizâm* verildi." (Kanunnâme-i Âl-i Osman, M. Arif neşri, TOEM zeyil, İstanbul 1330, s. 23).

rülebilir³⁰. Osmanlı devletinde bu anlayış daima idarenin temel taşı olmuş ve devlet adamlarının siyasî felsefesini teşkil etmiştir. Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi Reşit Paşa da, devleti kalkındırmak için, bu düşünce tarzını Tanzimat'ın mantikî esası olarak tekrarlamıştır. Reâyânın korunması hakkında düşünceleri onlarınkine yakındır.

Halife, Şerî'atın uygulanması göreviyle Tanrı tarafından vazifelen-dirilmiş bir şahıs olarak tebaa üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Osmanlı Pâdişah'ı herşeyden evvel İslâm halifesi idi. Pâdişah, Halife sıfatıyla müminleri öteki dünyada ebedî selâmete erdirmek üzere bu dünyada her türlü amellerini Şerî'ata göre düzenlemek vazife ve yetkisini hâizdi.

Gülhane Hattı'ndan dört ay önce yayınlanan cülûs fermanında³¹ Abdülmecid teokratik İslâm devleti telâkisini bütün açıklığıyla şöyle ifade etmekteydi: Allah beni "Emîrül -Mü'minîn ve Halife-i rûy-i zemîn" tayin eylemiştir. "Uhde-i Hilâfet" ime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i 'ayn olan "beş vakit namâzı kılmıyan... o makûle umûr-i Dîn'de kayıtsızlık" gösterenlere müsa-maha edilmeyecektir. Memurlar "sokaklarda camie gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini suâl ile" Şerî'ate göre gereken cezayı vereceklerdir.

Bununla beraber Gülhane Hattı'nda kanunların Şerî'ata uygunluğu lüzumunun daima belirtilmiş olması sadece şekil bakımından bir gelenekçiliktir. Pâdişah'ın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakâr halk kütlelerini gözetmek amacıyla böyle bir takdim şeklinin tercih olunduğuna şüphe yoktur.

IV. *Hatt'ın getirdiği devrimci modern prensipler.*

Reşit Paşa, Hatt-ı Hümayûn'da devlet otoritesi ve hükümdarın durumu hakkında gelenekçi görüşlere bağlı görünmekle beraber Batı devlet ve kanun anlayışına uygun bazı devrimci kavramlar getirmiştir. Evvelâ, halkın can, mal ve şerefının korunması değişmez bir prensip olarak ilân edilmiş ve kanunların idarecilerden mürekkep

³⁰ Bak. H. A. R. Gibb, "Constitutional Organization", *Law in the Middle East*, ed. M. Khadduri and H. J. Liebesny, Washington, 1955, s. 21-27; Ş. Mardin, *Ibid.*, 94-106.

³¹ Lûtfi, V, 90.

bir mecliste bu prensipler gözönünde tutularak düzenleneceği Pâdişah tarafından yeminle garanti edilmiştir. Hükümdarın yeminle bağlandığı ana haklar kavramı, şüphesiz 1830-1840 Avrupa'sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin tesiri altında benimsenmiş bir esastır. Sâniyen, halkın refahı ve emniyeti noktası üzerinde, devletin esas vazifesi olarak, ısrarla durulmuştur.

Hatt'ın giriş kısmında Sultan, bütün düşüncesinin memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturma olduğunu ilân ediyor, daha aşağıda Tanzimat'ın gayesi yalnız din ve devlet değil, "mülk ve milleti ihya" olduğunu söylüyordu (burada *millet* imparatorluk tebaasının toplamı anlamına kullanılmaktadır). Böylece Reşit Paşa, halka devlet içinde merkezî bir mevki vermekte, modern Batı devletin esas prensipini, yâni halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu düşüncesini getirmekte idi.

Bu esas, kanunun mahiyeti ve uygulanması hakkında görüş ile daha da açık bir hal almaktadır. Gülhane Hattı'nda kanun, halkın refahı ve emniyeti gibi dünyevî gayelerin gerçekleşmesi için bir vasıta"dır. Kanun, yalnız Pâdişah'ın keyif ve iradesine veya Şerî'ata bağlı bir şey değildir. Kanun, halkın iyi idaresi için yapılmalı ve bir takım değişmez prensiplere uygun olmalıdır.

Nihayet, Hat'ta kanun önünde eşitlik prensipi (tabii müslim ve gayri müslim arasında fark gözetilen dinî kanun, Şerî'at burada bir tarafa bırakılmıştır) kuvvetle ifade olunuyor, bundan yalnız devlet büyükleriyle tebaa arasında değil, müslümanlarla gayri müslimler arasında fark gözetilmeksizin bütün tebaanın kanun önünde eşitliği anlaşılıyordu³². Reşit Paşa'nın üzerinde en ziyade titizlikle durduğu bir nokta, kanun hâkimiyeti prensipi idi. O, kendisi 1849'da bir arz tezkeresinde bu esası "mevâdd-i hukûkiyyede herkes yeksân ve seyyân olarak kendi hukûkunu bilip ondan vaz geçmemek" şeklinde belirtiyordu. Ona göre bu prensip, bütün islâhatın temel taşı idi. Böylece, herkesin kanun dairesinde hareketi, istibdadı, keyfî

³² Tanzimat zamanla taassubu yumuşatmıştır. Türkiye'ye Tanzimat'ın ilânı sırasında gelerek otuz yıldan fazla kalmış olan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin (*Among the Turks*, N. Y. 1878, s. 320, 354)' e göre: "Every new law is an innovation.... Laws once held sacred, have passed away..... you can anywhere converse with Mohammedans on religious matters, with a freedom impossible thirty years ago.... the Moslems treat Christians with a respect he never did before."

hareketleri, suiistimalleri, zulmü, kötü idareyi bertaraf edecek, herkese hayatı, malı, şerefi için emniyet getirecekti. Kanunu çiğneyenler de kanun dairesinde cezalandırılmalıydı ki, keyfî tecziyelere yol açılmasın. İdarede suiistimallerin cezalandırılması keyfî kararlara göre değil, bir ceza kanunnâmesinin hükümleri dairesinde cereyan edecekti. Bu kanunnâme ile idare disiplin altına alınacağı gibi, aynı zamanda bizzat idareciler kayfî işlemlerden korunacaktı. Gerçekten Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilânından sonra ilk işlerinden biri idareyi ilgilendiren bu ceza kanunnâmesinin neşri olmuştur.³³

Kanunun, şahıs ve zümrelerin, idarecilerin ve hattâ hükümdarın üstünde, herkese eşit olarak uygulanan genel kaide vasfı keza Batı'dan alınmış bir yeni kavramdır. Nihayet idarenin suiistimallerden korunması düşüncesile, o zaman anayasalara girmiş olan mahkemelerin alenîliği, vergi mükellefiyetinin ve askerlik hizmetinin âdil kanunlar dairesinde yerine getirilmesi gibi Hatt'ın özünü teşkil eden esaslar keza Batı etkilerini belirten noktalardır.

Hattın sonunda, bu islâhatın “usûl-i atıkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd” demek olduğu, yani devrimci karakteri belirtilmiştir. Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki, Reşit Paşa bu prensipleri ileri sürerken nazariyâta kaçmıyor, bir siyâsî felsefeden, tabii haklar nazariyesinden hareket etmiyor, bunları ancak belirli gayelere erişmek için pratik tedbirler olarak ele alıyordu. Ona göre, ancak bu kanunlar sayesinde ki, imparatorluk tebaası devlete ısınacak, bağlanacak, isyan yoluna sapmayacak, iktisadî hayat canlanarak halk zenginleşecek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktı. Özetle, Tanzimat'tan gaye, devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensipi, islâhattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktaydı.

Sırbistan'ın muhtariyetinden sonra (1804-1815) Yunan isyanı ve bağımsız Yunan devletinin ortaya çıkması (1830), Rusya'nın Balkan milletlerini tahriki, o zaman Osmanlı devlet adamlarını en çok düşündüren olaylardır. II. Mahmut daha 1837'de Bulgaristan'da yaptığı bir seyahatte “*kâffe-i ehl-i İslâm ve reâyânın vikâyeleri ile... âsâyiş ve istirahatleri*” en büyük arzusu olduğunu ifade etmişti³⁴. İmpara-

³³ Ceza kanunnâmesi hakkında bak. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, I, s. 176-80.

³⁴ Takvîm-i Vekâyi', sene 1252, No. 149.

torluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyaseti Tanzimat devrinin en önemli bir cephesini ortaya koymaktadır. Bu siyaset, Gülhane Hattı'ndan sonra 1856 İslâhat Fermanı'nın ağırlık noktasını teşkil edecek ve nihayet 1876 Kanûn-i Esâsi'sinde "*Devlet-i Osmaniyye tâbiyyetinde bulunan efrâdın cümlesine her hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur*" maddesinde kesin ifadesini bulacaktır. Hatt'ın ilânından üç yıl sonra Rus tahrikâtı karşısında muhafazakâr yeni hükümet dahi valilere gönderdiği bir genelgede bu siyaseti tasdik ederek "*icrâ-i adâlet ve celb-i kulûb-i tebaa ve raiyyetle idâre-i hükûmet olunması. . . . reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'-i şerifin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i aliyyenin hukûk-i nefsiyye ve maliyye ve ırziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve siyânêt*" olunmalarını bildiriyordu. Gayrimüslimlere "şer'-i şerifin mesağ olduğu derece" de eşitlik verilmesi Reşit Paşa'dan sonra gelen muhafazakâr hükümetin siyaseti idi. Reşit Paşa, 1841'de istifasını vermiş ve ancak 1845'de tekrar hükûmete dahil olmuştur. Bu arada Rıza Paşa'nın hâkim olduğu hükûmet, muhafazkâr politikaya dönmüş ve eski islâhatçılar gibi askerî reformları birinci plâna almıştı³⁵. Bununla beraber Gülhane Hattı esasları, yani her sınıf halkın şahsı, malı ve ırzının korunması değişmez esaslar olarak yerleşmiş bulunuyordu. Şimdi muhafazakârlar bu esasların zaten Şerî'atta mevcut olduğunu ve Osmanlı devletinin bu esaslar üzerinde yükseldiğini iddia ediyorlardı. Bu politika eski tarihî Osmanlılık politikası idi ve Şerî'ata dayanıyordu. Fakat Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azminde idi. Yeni Osmanlılık eskisinden yalnız bir derece farkı ile ayrılmıyordu. Batı millî devletlerinde eşitlik prensipi içtimaî sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tâbi kavimlerin, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermekte idi ve hiç şüphesiz yine kaynağını Batı'dan almakta idi. Böylece Tanzimatçılar devleti lâikleştirme, dini devletten ayırma hareketinde ilk adımı atmış bulunuyorlardı. Onlar evvelce yalnız Şerî'atın idare ve kontrolü altında olan birçok kamu hizmetlerini gittikçe lâik Batı kanun ve nizamlarına tâbi tutmuşlar, ulemânın faaliyet alanını gittikçe daraltmışlar, gayrimüslim cemaatler için olduğu gibi dinî hukuku, miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasına inhisar ettirmeğe çalışmışlardır (hattâ Cevdet Paşa'ya göre

³⁵ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s. 8-10.

Âli Paşa Napoleon *Code Civile*'ni de almak istiyordu). Şüphesiz, Engelhardt'in belirttiği gibi, Devlet müesseselerinin lâikleştirilmesi Tanzimat'ın en önemli bir cephesidir.

Tanzimatçılar mülkî idarede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı kanunlarını alıp uygulamakta tereddüt göstermediler. Bunun içindir ki, ulemâ ile Tanzimatçılar arasında çatışma kendini göstermekte gecikmedi. Ulemâ onları dinsizlikle suçlandırmakta idi. Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi vatancı-milliyetçi gelenekçiler ise, Tanzimatçıları frenkleserek içtimai benliği kaybetmek, gayrimüslim tebaa lehine Türk müsliman hâkimiyetini kundaklamakla suçlamışlar, Tanzimat'ı büyük devletlerin baskısı ile memlekete sokduklarını ileri sürmüşlerdir³⁶. Pratik bir devlet adamı olan Reşit Paşa'nın, Batı'ya ait prensiplerin imparatorluk için nasıl felâketli sonuçlar getireceğini takdir edemediği iddia edilemez. Tanzimatçılar, kanun önünde eşitlik ve devlet müesseselerini laikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasi bir zaruret olarak duymuş ve uygulamışlardır. 1848 ihtilâlinden sonraki karışık devrede hükûmetin başında bulunan Reşit Paşa'nın tutumu ve davranışı onun gerçekçi siyasetini daha iyi ortaya koymaktadır³⁷.

Özetle, Gülhane Hattı, gelenekçi kalıplar altında Şerî'ata ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanun ve devlet telâkkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmekte idi. Sonraları bu prensipler, tamamiyle gelişerek modern Türk tarihinin ana gelişme istikametleri halini almıştır. Türkiye'de anayasa rejimi, lâikleşme akımları gibi devrimci akımlar kaynak bakımından hiç şüphesiz Gülhane Hattı'na bağlanabilir. Reşit Paşa'nın, Hatt'ın ilânından sonra aldığı tedbirler onun samimiyetini ve bu yorum tarzının doğruluğunu apaçık ortaya koymuştur. Bu konuyu ikinci makalemizde ele almaktayız.

³⁶ İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, s. 781-796.

³⁷ H. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 12-16.